

ГОЛОД 1932-1933 рр. В РОСІЇ: КОНФЛІКТ УСНОЇ ІСТОРІЇ, КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК ТА ОФІЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ?

Т. Г. Боряк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID: 0000-0002-7472-0014

Ключові слова: голод 1932–1933, РФ, Кубань, усна історія, історична пам'ять, комеморативні практики.

Стаття аналізує місце голоду 1932-1933 рр. в сучасній РФ крізь призму усної історії з проблематики, комеморативних практик та офіційної політики РФ щодо історичної пам'яті. Акцентовано увагу на позиції російської історичної науки: пам'ять про голод присутня у кожному російському селі, яке постраждало від нього (В. Кондрашин). Натомість констатовано облаштування місць пам'яті переважно на Кубані, як і публікація усної історичних джерел. А в історичній пам'яті росіян голод витіснено на маргінес.

FAMINE OF 1932-1933 IN THE RUSSIAN FEDERATION: CONFLICT OF ORAL HISTORY, COMMEMORATIVE PRACTICES AND OFFICIAL POLITICS OF MEMORY?

T. Boriak

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Keywords: famine of 1932–1933, the Russian Federation, Kuban, oral history, historical memory, commemorative practices.

The article analyzes location of the 1932-1933 famine in contemporary Russia through the prism of oral history on the topic, commemoration practices and official politics of memory of the Russian Federation. The author has checked thesis of the main Russian historian on the famine V. Kondrashyn. He states that memory on the famine is alive in every Russian village that had suffered from starvation. At the same time, he mentions only one Russian village that has 2 memorial sites devoted the famine victims. Supplementing this poor representation of memory on the famine, the author has revealed relatively integral publication of oral history sources on the topic on Kuban only. Oral history related to other Russian regions is tied to V. Kondrashyn almost exclusively. But he used these sources in his monograph only, not publishing them as a separate aggregated source that would allow its usage by other researchers. Official politics of memory also demonstrates marginalization of 1932-1933 famine. The geopolitical interests of the state can explain this. This imply glorification of the soviet past; implementation of the myth about the "Great Victory" in the Second World War ("Great Patriotic War"); fear of comparison of the Soviet regime with the Nazis ones. That is why the only famine allowed to be visible for the Russian citizens is the famine in Leningrad during WWII. Diary of the girl T. Savicheva who died because of starvation is a famous symbol of the Soviet resistance to the Nazis. At the same time, a diary about starving stanytsia Umans'ka in the beginning of the 1930s by I. Polezhajev is known to a narrow circle of historians. Paradoxically, it is Kuban that demonstrates stronger striving to keep memory on the famine and raises this issue through the prism of commemorative practices and poor representation of the famine in both the Russian historiography on the famine and historical memory.

“А люди, которые учинили голодомор, в современной России не осуждены. Памятники некоторым из них до сих пор стоят по всей стране”.

Историк Андрій Зубов, 30 листопада 2019 р. (інтерв'ю “Голосу Америки”¹).

Постановка проблеми. Тематика голоду 1932–1933 рр. в Україні на сьогодні досить органічно присутня як в історичних студіях, так і у комеморативних практиках. Перший аспект знайшов вияв в оприлюдненні різними засобами усноїсторичних джерел; публікації архівних документів; презентації потужного масиву досліджень з даної проблематики. Другий аспект включає: вшанування пам'яті померлих у спеціальний день національного календаря – четверту суботу листопада; проведення щорічної акції “запали свічку пам'яті”; панахиди та служби біля відповідних пам'ятних знаків, – їх станом на 2010 рік споруджено близько 5 тисяч; створення Національного музею Голодомору-геноциду та будівництво його другої черги. Таким чином, можна говорити про присутність пам'яті про голод в колективній пам'яті українців.

Натомість звернення до російських реалій осмислення голоду поч. 1930-х рр. наштовхується на ряд протиріч. Йдеться про відсутність в інформаційному просторі зображень пам'ятних знаків, споруджених на пошану померлих від голоду, за винятком поодиночних випадків на Кубані. За деякими винятками, не вдалося виявити потужні масиви усноїсторичних джерел, хоча б віддалено співставних за обсягом з доробком українських науковців та краєзнавців. Історичні дослідження в РФ спираються на “класичні” архівні документи, переважно центральних органів влади. Тому висновки дослідників про причини голоду ґрунтовані майже винятково на офіційній документації радянських органів влади та інституцій, а отже, – не відходять далеко від радянських трактувань дослідження того періоду й твердять про недоліки колективізації та несприятливі погодні умови. При цьому чи не всі російські дослідники, які торкаються тематики голоду, звинувачують українських колег у політизації питання, аргументуючи це зокрема тим, що українська влада насильницькими методами насаджує голод в колективну історичну пам'ять українців.

¹ Владимиров В. Голодомор в СССР: трагедия, преданная забвению в России. 30 ноября 2019 г. Интервью с Андреем Зубовым. *Голос Америки*. URL: <https://www.golosameriki.com/a/golodomor-russia-vladimirov/5187581.html> (дата звернення 30.12.2020).

Аналіз джерел і літератури. Офіційним речником російської історичної науки з тематики голоду поч. 1930-х рр. на сьогодні є Віктор Кондрашин². Українські історики відстежують відповідні напрацювання російських колег. Так, В. Гудзь систематизував російську історіографію голоду³; С. Кульчицький проаналізував професійну діяльність та світоглядні засади В. Кондрашина⁴. Про відкритість дискусії свідчать публікації В. Касьянова, який значною мірою розділяє погляди В. Кондрашина щодо політизації українськими науковцями тематики Голодомору⁵.

Зі свого боку, російські історики та краєзнавці, зокрема К. Александров⁶, А. Зубов⁷, А. Міллер⁸,

² Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. М: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 519 с; Дмитриев С. Виктор Кондрашин: стыдно, что в России нет политики по увековечению памяти безвинно погибших. 29.11.2013. *Интервью русской редакции RFI*. URL: <https://www.rfi.fr/ru/ukraine/20131129-viktor-kondrashkin-stydno-chto-v-rossii-net-politiki-po-uvеkovecheniyu-pamyati-bezvinno-pogibshih> (дата звернення 30.12.2020); Кондрашин В. Выступление на Международной конференции “Украина и Россия: история и образ истории”. 4 апреля 2008 г. / Институт Европы РАН; Центр украинистики и белорусистики исторического факультета МГУ; Институт славяноведения РАН. URL: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/obrukr-golod.htm> (дата звернення 30.12.2020); Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР. *Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г. Белинского*. Гуманитарные науки. 2009. № 11(15). С. 117–120. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-1932-1933-godov-obschaya-tragediya-narodov-sssр> (дата звернення 30.12.2020); Кондрашин В. Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной. *Записки краеведов. Сб. материалов*. Пенза : ПГПУим. В.Г. Белинского. 2004. Вып. 2. Ч. 2. С. 83–100; Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья. *Скеписис: научно-просветительский журнал*. Опубликовано в журнале *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 176–181. URL: https://scepisis.net/library/id_459.html.

³ Гудзь В. Голодомор в Україні 1932–33 роки у науковій літературі Російської Федерації. *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні* : монографія. Мелітополь, 2019. С. 885–945.

⁴ Кульчицький С. Кондрашин Віктор Вікторович. *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій та ін. Додатковий том 2. К., 2021 [Готується до друку]. На правах рукопису.

⁵ Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / НАН України. Інститут історії України. К. : Наш час, 2010. 271 с.; Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932–1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ні). Харків : Фоліо, 2019. 298 с.; Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. К. : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.

⁶ Гудзь В. Вказ. праця. С. 920–921.

⁷ Владимиров В. Указ. произв.

⁸ Касьянов Г.В., Миллер А.И. Диалог 5. Голод 1932–1933 гг. Россия-Украина. Как пишется история. Диалоги – лекции – статьи. М. : РГГУ, 2011. С. 263, 273.

А. Тараненко⁹, Н. Шилоносова¹⁰ вказували на ті чи інші аспекти, пов'язані із історичною пам'яттю, комеморативними практиками та голодом поч. 1930-х рр. У контексті розуміння офіційної політики російської держави щодо політики пам'яті варто окремо згадати збірник статей із промовистою назвою "Патріотизм – складова державної національної політики Росії"¹¹. Публікації авторів цього видання засвідчують сучасні підходи керівництва РФ до формування державної політики у сфері історичної пам'яті, що нерозривно пов'язується із викладанням та дослідженням історії, ідеологічним вихованням молодого покоління.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. У публікації "Пам'ятні знаки жертвам голоду 1932–1933 рр. в Росії: регіональний, хронологічний та ідеологічний виміри політики пам'яті" (готується до друку) авторкою було вперше комплексно досліджено кількісні, хронологічні та географічні параметри встановлення пам'ятних знаків в РФ. Базуючись на висновках із дослідження, у даній статті нами запропоновано цілісний аналіз зв'язку між станом усної історії з голоду в РФ як складової історичної науки й історичного джерела, історичної політики пам'яті стосовно подій 1932–1933 рр. та облаштування місць пам'яті на вшанування померлих від голоду в Росії.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз співвідношення усної історії, комеморативних практик та політики російської держави у сфері історичної пам'яті стосовно голоду 1932–1933 рр. та з'ясування наявності чи відсутності конфлікту між трьома наведеними рівнями проблеми.

Виклад основного матеріалу. Актуальність комеморативних практик для суспільств з точки зору "пам'ятання" ними про певні сторінки минулого є загальноновизнаною. Відомий соціолог П. Коннертон зауважив: "На моє переконання, якщо взагалі існує така річ, як соціальна пам'ять, то

найімовірніше віднайдемо її в церемоніях вшанування пам'яті"¹².

Зупинимось на баченні В. Кондрашиним зв'язку між усною історією про голод та *пам'яттю про нього, зокрема, шляхом облаштування місць пам'яті*. У своїй знаковій публікації "*Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР*", спираючись на матеріали опитування близько 700 очевидців тих подій з 102-х населених пунктів п'яти областей РФ, він зазначав, що "... трагедія 1932–1933 років в російських регіонах залишила не менш незгладимий слід в народній пам'яті, ніж в Україні"¹³. Усні свідчення використано цим автором також в ранішій публікації "*Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной*"¹⁴, де стверджується, що "в кожному російському селі, яке опинилося у зоні голоду, так само, як і в українському, пам'ятали, і досі пам'ятають тридцять третій рік. Не випадково, наприклад, в районному селищі Малая Сердоба Пензенської області жителями встановлено пам'ятний знак – обеліск в пам'ять про жертви тридцять третього"¹⁵ року..."¹⁶.

Показово, що на академічному заході (конференція 2008 р. "*Украина и Россия: история и образ истории*", сесія "*Голод 1932–1933 гг.: «Геноцид украинского народа» или общая трагедия народов СССР?*") у відповідь на репліку російського історика К. Федевіча про відсутність в історичній пам'яті росіян голоду поч. 1930-х рр., В. Кондрашин вказав на політизацію питання й підкреслив потребу віддати шану "жертвам голода, їхнім стражданням. У нас є в Малой Сердобе в Пензенській області пам'ятник жертвам голода. І я не буду заперечувати, навпаки, буду гаряче вітати, якщо наше керівництво буде продовжувати політику з увічнення пам'яті людей, селян..."¹⁷.

Наведемо вищезазначену репліку К. Федевіча: чи не вважає опонент головною проблемою російської історичної науки не питання авторства голоду й його (не)геноцидної природи, а "відсутність в Росії будь-якої державної політики з офіційної пам'яті померлих від голоду на території Росії?... Голов-

⁹ Тараненко А. "Никто, кроме нас самих...". О возрождении казачества и исторической памяти народа. 11 ноября 2010 г. *Засекречиваемый голод 1933 года. Открытое письмо Президенту РФ. 24 ноября 2010 г.* Текст Архив ру. Документы, тексты. URL: <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html> (дата звернення 30.12.2020).

¹⁰ Шилоносова Н. Ад в раю. Как в тридцатые годы на Кубани голодали и погибали тысячи людей: материал Нины Шилоносовой. 9 февраля 2018 г. ООО "Югополис". URL: <https://www.yugopolis.ru/articles/ad-v-rayu-109508> (дата звернення 30.12.2020).

¹¹ Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика / Кол. авт.; сост., авт. и рук. авт. кол. Н. Ф. Бугай; Институт российской истории РАН. Москва : Голден-Би, 2010. 384 с.

¹² Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. Пер., наук. редактув. С. Шліпченко, 2004. Київ : Ніка-центр, 2013. С. 20.

¹³ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР... С. 118.

¹⁴ Кондрашин В. Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной... С. 83–100.

¹⁵ Зауважимо, що опис до пам'ятника зазначає 1930–1934 як роки голоду. Див. детальніше нижче.

¹⁶ Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов – общая трагедия народов СССР... С. 118.

¹⁷ Кондрашин В. Выступление на Международной конференции...

ною проблемою є спроба Росії на офіційному рівні замовчати цю проблему, з точки зору державної історичної пам'яті. Ніхто не забороняє історикам цим займатись, але на офіційному рівні, на рівні мас-медіа, ви цієї проблеми не почувєте"¹⁸.

Про рівень аргументації В. Кондрашина під час дискусії свідчить відповідь на заувагу К. Федевіча про щорічне вшанування пам'яті жертв голоду в Україні. В. Кондрашин лише проголосив, що хоче жити з Україною в злагоді, їсти українське сало і пити горілку¹⁹.

Насправді, пам'ятник у поселенні Малая Сердоба було встановлено на місцевому цвинтарі ще у 1992 р. за ініціативою сина репресованого учителя К. Долгого – М. Долгого. Було обрано одну з братських могил 250-ти односельчан (а це кожен четвертий), які померли від голоду 1930–1934 рр. На монументі напис: "Здесь покоится прах умерших от голода в СССР"²⁰.

Виникає питання: якщо В. Кондрашин стверджує про живу пам'ять про голод у **кожному російському селі**, що опинилося в епіцентрі голодової катастрофи, то скільки ще подібних місць скорботи та пам'яті у різних поселеннях увічнено на території Росії (без Кубані) та окремо Північно-Кавказького краю? Нам вдалося підтвердити функціонування станом на кінець 2020 р. лише **12-ти пам'ятних знаків на Кубані**. Існування ще трьох пам'ятників в цьому регіоні даними з мережі Інтернет верифікувати не вдалося. Ще два стосуються жертв голоду опосередковано. Припускаємо, що на місцевих кубанських цвинтарях існують інші форми увічнення пам'яті, про що в офіційних джерелах не згадується²¹. Утім за межами Кубані меморіальні знаки – хрест та пам'ятник було виявлено лише у зазначеному В. Кондрашином с. Малая Сердоба. Один населений пункт із двома

пам'ятними знаками навряд чи можна вважати достатнім виявом як історичної пам'яті, так і бажання вшанувати пам'ять померлих від голоду у колишніх зерновиробничих регіонах СРСР.

Розглянемо другий аспект нашого дослідження – стан в РФ усної історичної пам'яті з голоду поч. 1930-х рр., хоча фактично йдеться лише про територію Кубані. Інтерв'ювання очевидців голоду з подальшим оприлюдненням записаних інтерв'ю мало би впливати на стан історіографії з проблематики, комеморативних практик, а також рефлексій науковців, краєзнавців, місцевої еліти та небайдужих громадян стосовно подій початку 1930-х рр., що забрали життя мільйонів російських селян.

Тут варто згадати парадоксальний приклад потенціалу усної історії пригадування людьми подій, пов'язаних з голодом поч. 1920-х рр. на Поволжі. В середині – другій половині 2010-х рр. активізувалася діяльність із встановлення пам'ятників Ф. Нансену – науковцю-полярнику, океанологу, гуманісту, одному із організаторів продовольчої допомоги голодуючим на Поволжі на поч. 1920-х рр. У 2017 р. місцевий журналіст А. Бурмістров провів міні-опитування у місті Енгельс (з 1922 по 1941 р. – столиця АРСР німців Поволжя) на знання місцевими мешканцями Ф. Нансена. Старожили його на фото не впізнавали, але почувши прізвище, хрестилися й примовляли: "Господи, помилуй і спаси його душу! Скільки ж він людей врятував!"²². Як бачимо, за майже 100 років індивідуальна пам'ять, вочевидь, через родинні історії, попри державну політику забуття, таки зберегла для нащадків прізвище рятувальника від голодної смерті. Але чомусь меморіалізація постаті Ф. Нансена не спричинила бодай місцевої дискусії про голод 1932-1933 рр., який хронологічно був десятиліттям пізніший та відповідно мав би бути представлений більшою кількістю очевидців, які дожили до поч. ХХІ ст.

Відомо, що записувати усну історію, і навіть про голод, місцеві кубанські краєзнавці почали ще в середині 1970-х рр. Це поклало початок формуванню низки тематичних архівних колекцій²³. Наприкінці 1980-х рр., подібно до укра-

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же.

²⁰ Памятный знак жертвам голодомора в 1933 г.: с. Малая Сердоба. *Памятники жертвам политических репрессий на территории бывшего СССР*. Составлено Сахаровским центром. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=1468> (дата звернення 30.12.2020).

²¹ Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТУ "Кубанский казачий хор". *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. : материалы науч.-практ. конф.* / под ред. Н.И. Бондаря, О.В. Матвеева. Краснодар : Плехановец, 2009. С. 381; "К юбилею станицы Надежной Отрадненского района отремонтируют местный парк". 30 сентября 2020 г. *Сетевое издание «Информационный портал "Кубань 24"»*. URL: <https://kuban24.tv/item/k-yubileyu-stanitsy-nadezhnoj-otradnenskogo-raiona-otremontiruyut-mestnyj-park> (дата звернення 30.12.2020).

²² Бурмістров А. Перед лицом истории. 10.05.2017. Сайт "Волга Фото". URL: <http://volgafoto.ru/photo/10-may-2017-16303-pered-licom-istorii> (дата звернення 30.12.2020).

²³ Корсакова Н. А. Голод 1932-1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожиллов. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г...* С. 208, 213; Власкина Н. А. Языковой концепт голод в Донских говорах. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г...* С. 183-184.

їнських ентузіастів В. Маняка та Л. Коваленко, кубанський науковець І. Алексєєнко ініціював серію публікацій про голод у місцевій кубанській пресі. На його адресу поштою почали надходити свідчення очевидців голоду. Однак на архівне зберігання передано копії лише **20-ти** листів, а їхня загальна кількість невідома²⁴ (?!). Загалом же масштаб збирання усної історичної джерел в РФ, порівняно з Україною, виявився на порядки скромнішим. Отже, й кардинальних змін в дослідженнях з цієї проблематики не відбулося.

Виглядає, що в РФ найбільшим репозитарієм усної історичної джерел з тематики голоду, як це не парадоксально, став архів Науково-дослідницького центру традиційної культури Державного науково-творчого закладу культури Краснодарського краю “Кубанський козацький хор” (далі – Центр), започаткований 1974 р. Однією з цілей діяльності Центру було визначено залучення до наукового та “практичного” обігу публікацій, видань, історичних та етнографічних матеріалів, присвячених козацтву та етнічним групам Кубані та Півдня Росії²⁵. Звісно, голод в тому переліку тем не посів провідного місця, проте фрагментарні свідчення старожилів кубанських станиць все ж фіксувалися. Відомо, що станом на 2015 р. було обстежено бл. 350-ти населених пунктів, що входили до складу Кубанської області²⁶, а з 2011 р. аудіозаписи інтерв'ю велися за допомогою цифрової апаратури. Проте зібрані матеріали не були доступні.

Можна говорити лише про публікацію частини польових матеріалів Кубанської фольклорно-етнографічної експедиції у вигляді додатку №2 до збірника матеріалів науково-практичної конференції “Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.”²⁷. 146 записів здійснено протягом 1990–2008 рр. переважно на території Краснодарського краю. Спогади лягли в основу низки публікацій учасників згаданої конференції про голод у південно-російському селі.

²⁴ Рожков А. Ю. “Мыши съели людей...”: память о голоде 1932-1933 годов в откликах на публикации И. И. Алексеевко. *Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г...* С. 50, 55, 56.

²⁵ Научно-исследовательский центр традиционной культуры ГБТУК КК “Кубанский казачий хор”. Информация о деятельности. URL: <https://culture.gov.ru/documents/informatsiya-o-deyatelnosti-nauchno-issledovatel'skogo-tsentra-traditsionnoy-kultury-gbtuk-kk-kubans/>. (дата звернення 30.12.2020).

²⁶ Там же.

²⁷ Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции... С. 336–442.

Зазначені усної історичні джерела доступні, крім друкованого видання матеріалів конференції, на сайті Кубанського козацького війська²⁸.

Крім того, спогадам (загалом їх 28) та свідченням 43-х очевидців голоду на Кубані 1932–1933 рр. було присвячено один випуск регіонального журналу “Родная Кубань” за 2002 р.²⁹. Поодинокі свідчення очевидців голоду в регіоні трапляються на кількох сайтах, пов'язаних з Кубанню³⁰.

Серед низки дослідницьких центрів з усної історії виділяються дві профільні інституції: Лабораторія з дослідження козацтва (донського) та Лабораторія історії та етнографії Федерального дослідницького центру «Південний науковий центр РАН». Але проєктів, пов'язаних із записуванням усної історії з тематики голоду, нам виявити не вдалося³¹.

Щодо записування усної історії з голоду поч. 1930-х рр. за межами Кубані, то, за даними В. Кондрашина, уже станом на 1991 р. за допомогою анкети “Свідок голоду 1932–1933 років в селі Поволжья” було проведено опитування близько 300 респондентів (277 анкет) у 46-ти селах 28-ми районів Саратовської та Пензенської областей (регіон у 1930-х рр. охоплював Нижньоволзький та Середньоволзький краї, а також Автономну

²⁸ Голод на Кубани: 1932–1933 гг. Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции... URL: <http://www.slavakubani.ru/content/detail.php?ID=2603&page=1> [с. 1-8]. (дата звернення 30.12.2020).

²⁹ [Устная история про голод]. *Родная Кубань: лит.-ист. журнал* / гл. ред. В. И. Лихоносов и др. Краснодар, 2002. Вып. 3. С. 14-144. URL: http://history.org.ua/LiberUA/RodnKub3_2002/RodnKub3_2002.pdf. (дата звернення 30.12.2020).

³⁰ Устные рассказы о голоде 1933 г., записанные у жителей станиц Отрадненского района Краснодарского края. Научно-исследовательский центр традиционной культуры Кубани. URL: https://kcx.ru/scince/ustnye_rasskazy_o_golode_1933_g_zapisannye_u_zhiteley_stanits_otradnenskogo_rayona_krasnodarskogo_k/. (дата звернення 30.12.2020); 80 лет назад – о голодоморе на Кубани: воспоминания старожил ст. Надежной о голоде 1932-1933 гг. URL: http://roia.otradnaya.com/files/Chesnokov_VI_Vospominaniya_o_golode.pdf. (дата звернення 30.12.2020); Документы и литература. Отрадненское районное общество историков-архивистов во имя святого преподобного Нестора Летописца. URL: <http://roia.otradnaya.com/documents.php>. (дата звернення 30.12.2020).

³¹ Федеральное государственное бюджетное учреждение науки “Федеральный исследовательский центр Южный научный центр Российской академии наук”: Лаборатория казачества. URL: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-kazachestva/>. (дата звернення 30.12.2020); Федеральное государственное бюджетное учреждение науки “Федеральный исследовательский центр Южный научный центр Российской академии наук”: Лаборатория истории и этнографии. URL: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-istorii-i-etnografii/>. (дата звернення 30.12.2020).

республіку німців Поволжя)³². Щоправда, подальша доля цих усноїсторичних джерел невідома. За свідченням С. Кульчицького, ці 277 анкет не було опубліковано³³. Як вище згадувалося, станом на 2004 р. В. Кондрашин збільшив свою колекцію респондентів до бл. 700 (на нашу думку, досить потужний масив), а географію – до 102-х населених пунктів п'яти областей. Станом на 2009 рік кількість опитаних ним носіїв усної історії залишилася на такому ж рівні³⁴.

Натомість усноїсторичні джерела були використані В. Кондрашином у публікації 2004 р. (“Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной”) та у монографії 2008 р. “Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни”. Проте усноїсторичні джерела так інтегровані у текст дослідження, щоб “у читачів не сформувався розуміння політики сталінської команди, орієнтованої на геноцид” (С. Кульчицький³⁵).

Замість публікації свідчень повністю чи певними інформаційними блоками, які б могли використовуватись в подальших дослідженнях, історик у додатку 1 подає перелік опитаних ним 579-ти свідків голоду 1932–1933 р. в Поволжі і на Південному Уралі (Волгоградська, Оренбурзька, Пензенська, Самарська та Саратовська області)³⁶. Однак справді збагатити джерельну базу з тематики голоду на території Росії могла би публікація саме спогадів очевидців, а не простий перелік прізвищ інформантів. До того ж, це спонукало би до подібної роботи й в інших регіонах РФ.

Дослідник також вважає, що зібрані ним усноїсторичні джерела (станом на 2009 рік) є співставними з першим виданням масиву свідчень в Україні “Голод 33. Народна книга-меморіал”, упорядкованих Л.Коваленко та В. Маняком (1991)³⁷. Проте це, перше видання свідчень очевидців голоду в Україні, було в наступні роки доповнене тисячами нових усноїсторичних джерел, удоступнених різними засобами на різних платформах, – нічого з цього не ми спостерігаємо в Росії.

Тут ми переходимо до *третього аспекту на-*

шого дослідження: політики російської держави щодо історичної пам'яті, яка впливає на місце голоду в колективній пам'яті росіян.

Повертаючись до системи аргументації В. Кондрашина стосовно жертв голоду та пам'яті про них, вибудовуємо такий ланцюг міркувань: факт голоду – наявність усноїсторичних джерел – присутність в історичній пам'яті – маніфестація пам'яті про голод через меморіальні знаки на пошану жертв голоду.

Звернемося до російських реалій. За логікою В. Кондрашина, записування усної історії про голод було можливим через наявність такої події; масив у 700 усноїсторичних джерел, зібраний ним, означає присутність в історичній пам'яті російського народу голоду поч. 1930-х рр., про що свідчить наявність пам'ятника у Пензенській області³⁸.

Тут вбачається порушення логічного співвідношення цілого та часткового: якщо мова йде про народну пам'ять, то пам'ятні знаки мають існувати не в одному населеному пункті одного регіону (Пензенська область), а у низці російських регіонів – як тих, які постраждали від голоду, так і тих, кого голод у більшій чи меншій мірі оминув, адже вшановувати жертви голоду можна і в інших місцевостях країни, на знак солідарності зі своїми співгромадянами. Якщо мова йде про один пам'ятник та один хрест на місці масових поховань жертв голоду на цілу область, як можна говорити про присутність в історичній пам'яті події в межах певного регіону? Очевидно, мають місце або викривлення історичної пам'яті, спричинене офіційною політикою у сфері історичної пам'яті, або ж пам'ять про голод не була настільки силь-

³² Кондрашин В. Голод 1932-1933 годов в деревнях Поволжья...
³³ Кульчицький С. В. Кондрашин Віктор Вікторович.
³⁴ Кондрашин В. Голод 1932-1933 годов – общая трагедия народов СССР... С. 118.
³⁵ Кульчицький С. Кондрашин Віктор Вікторович...
³⁶ Кондрашин В. Приложение 1. Список свидетелей голода 1932-1933 годов в Поволжье и на Южном Урале, опрошенных автором в ходе социологического обследования поволжских и южноуральских деревень. *Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни*... С. 488-506.
³⁷ Кондрашин В. Голод 1932-1933 годов – общая трагедия народов СССР... С. 118

ною, щоб бути проманіфестованою встановленням непоодиночних пам'ятних знаків. "Приховування" зібраних усноїсторичних свідчень від широкого кола дослідників і громадськості, їхня загадкова **не**-публікація без жодних пояснень може лише підтвердити другу тезу.

Термін "помилкова історична пам'ять, укорінена в російській суспільній свідомості", вживає і російський історик К. Александров. І ця пам'ять, у разі визнання Росією Голодомору актом принаймні стратоциду, не кажучи вже про геноцид, вступила б у конфлікт із побудовою російської державності через укоріненість радянського трактування минулого та "визнання цінності і позитивного характеру радянського періоду"³⁹. До речі, слід відзначити, що вчений був позбавлений ступеня доктора наук міністерством освіти РФ за свою дисертацію про офіцерські кадри РОА⁴⁰. Це свідчить про певну "опозиційність" науковця до мейнстріму офіційної російської історичної науки та небезпеку робити висновки, що можуть суперечити загальнопроголошеній офіційній позиції влади.

Інший російський історик А. Зубов також вважає, що російська історична наука не здатна порвати із радянським нарративом через ототожнення російської верхівки із низкою героїв-антигероїв радянського періоду⁴¹. Його колега А. Міллер теж визнає нездатність російських істориків назвати речі своїми іменами ("страхотливий, злочинний, антилюдський режим"), що становить проблему для сучасної російської історіографії⁴².

А. Міллер пішов навіть далі у своєму дослідженні та зважився на порівняння обох режимів: незважаючи на те, що радянський мав відмінності та нищив людей по-іншому, але "чим скоріше ми винесемо цей однозначний вердикт, тим скоріше нам стане простіше не тільки у відносинах з Україною або ким-небудь ще, але й у відносинах із самими собою."⁴³

Кубанський краєзнавець А. Тараненко кваліфікує стан російської історіографії про голод поч. 1930-х рр. в СРСР як "загальні роздуми", що варіюються від визнання голодомору до його заперечення. Щодо кількості відповідних публікацій, то він називає їх неспівмірними порівняно із величезною кількістю досліджень українських фахівців з даної тематики. Останні дослідили

"майже всі" [насправді, всі. – Т. Б.] області України, охоплені голодним мором поч. 1930-х рр. На додачу, російські ж історики у сьомому томі *Большой Российской энциклопедии* від 2007 р. не згадали про голод в Росії взагалі (!), натомість стаття про голод в Україні є⁴⁴.

На думку А. Тараненка, про ситуацію із пам'ятниками жертвам голоду, що не вносяться до охоронних реєстрів та й взагалі представлені досить спорадично, треба говорити голосно і наполегливо. Він звинувачує "політичне" та "історичне" керівництво країни в ставленні до комеморативних знаків як до "кістки в горлі". Краєзнавець наполягає, що держава не може існувати у двох паралельних світах у своєму ставленні до голоду та має нарешті визначитися зі своєю позицією⁴⁵. Не можемо не оцінити заклик А. Тараненка приїжджати на Кубань і записувати усну історію про голод, адже його очевидців стає менше і менше⁴⁶. Втім, його відчайдушне звернення до президента РФ, де він, до речі, пропонує до видання готову збірку зібраних ним свідчень про голод 1933 р. на Кубані та Нижньому Поволжі обсягом у 300–400 стор., датоване 2010 роком, залишилося непочутим. А свідкам, які мали б особисто пам'ятати голод, нині виповнилося б, як мінімум, дев'яносто років. А. Тараненко зайвий раз підкреслив зв'язок між пам'яттю, усною історією та повноцінними історичними дослідженнями, а не базованими лише на офіційній документації, що потрапила в результаті ретельного відбору на архівне зберігання та пропонується історикам в якості єдиної джерельної бази досліджень тематики.

Зауважимо, що у 1922 р. в Саратові з метою збору пожертв голодуючим було відкрито Музей голоду 1920-х рр. Він був закритий 1937 р., і зараз лише частина експозиції доступна у місцевому краєзнавчому музеї⁴⁷. Інший відомостей про музейну меморіалізацію голоду в Росії як 1920-х, так і 1930-х рр., нам виявити не вдалося.

Між тим інший страшний голод, вже воєнного часу – у блокадному Ленінграді, відрефлексовується за допомогою експозиції про блокадний голод у відділі Державного меморіального музею оборони та блокади Ленінграда, в якому "представлено хлібні картки, блокадна їжа, фотографії виснажених людей, репринтна копія щоденника

⁴⁴ Тараненко А. "Никто, кроме нас самих..."...

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Саблина Т. Музей голода. LiveJournal. Користувач djhooligantk. 22 марта 2018 г. Блог Дениса Жабкина про жизнь, про Саратов, про путешествия. URL: <https://djhooligantk.livejournal.com/1366684.html>. (дата звернення 30.12.2020).

³⁹ Гудзь В. Вказ. праця. С. 921.

⁴⁰ Там само. С. 919.

⁴¹ Владимиров В. Указ. произв.

⁴² Касьянов Г. В., Миллер А. И. Указ. произв. С. 273.

⁴³ Там же. С. 273

Тані Савичевої⁴⁸. Чому ж щоденник з блокадного голодного Ленінграду 14-річної школярки є одним з національних символів РФ, а інші подібні історичні джерела відомі лише вузькому колу фахівців? Ми тут маємо на увазі щоденник Івана Лазаревича Полежаєва, директора Уманського педагогічного технікуму у 1933 р.⁴⁹ з чорнодошечної, тобто заблокованої голодної станиці Уманської. Чи не тому, що голод у блокадному місті можна пояснити війною та нацистською окупацією? А якою війною та окупацією можна пояснити голод в станиці Уманській, наслідки (з них можна вивести і причину голоду 1930-х рр.) якого місцевий інтелектуал описав так: “народу, як такого, в цьому розумінні, тут уже не було. Він був розвіяний громадянською війною, загинув у війнах, висланий на лісопал в північні краї, повмирав с голоду”, а населення станиці перетворилося з корінного на “пришле”⁵⁰. Припускаємо, що поширення в інформаційному просторі джерел та досліджень про штучний голод поч. 1930-х рр. може наштовхнути на небажані для влади порівняння радянського режиму із нацистським. РФ переїстрахувалася від цього шляхом запровадження у Кримінальний кодекс статті про реабілітацію нацизму⁵¹ та законом від 1995 р. про увічнення перемоги радянського народу у війні, де є стаття 6 про “боротьбу з проявами фашизму” (зі змінами від 2019 р.)⁵².

Слід наголосити також на ідеологічних підвалинах, які закладаються у комунікацію із суспільством та освіту, оскільки такий підхід російської влади пояснює маргіналізацію тематики голоду поч. 1930-х рр.

Передусім це наратив “Великої перемоги” (цей феномен здобув назву “Побєдобєсіє”) та відповідно – величі нащадків тих, хто цю пере-

могу здобув. Один із кубанських істориків голоду А. Рожков не міг не визнати, що однією із причин нехтування усними свідченнями про голод поч. 1930-х рр. на Кубані є конфлікт між офіційною історією, яка заповонила інформаційний простір дослідженнями в тому числі подій Другої світової війни, та неофіційною⁵³. Йдеться як про офіційно дозволені до згадування компоненти наративу про цю “Велику перемогу” (наприклад, згадка про співпрацю нацистського та комуністичного режиму до 22 червня 1941 р. є під забороною), так і про агресивне впровадження в історичну пам’ять росіян міфу про цю перемогу. Сюди можна віднести: георгіївські стрічки як маркер ідентичності та відданості ідеї “Великої перемоги”; слоган про 75-ту річницю перемоги на освітніх, новинних та ін. сайтах; заходи, прив’язані до найменшої події часів Другої світової (у радянській і сучасній російській термінології – Великої вітчизняної) війни, не кажучи вже про найбільш значущі події; освітні заходи, пов’язані з війною; наратив про спадкоємців “Великої перемоги” тощо.

Ототожнення росіян із переможним радянським режимом виключає рефлексії на тему злочинів цього самого режиму. Якщо додати до цього нездатність більшості російської історичної еліти порвати із радянським історичним наративом, то стає зрозумілою роль “парасольки” Другої світової війни, у тіні якої заховались низка злочинів радянської влади, в тому числі і рукотворний голод.

Відтак логічним виглядає відверте зізнання А. Міллера (що перегукується із одкровеннями згаданих вище К. Фєдєвіча, А. Таранєнка, А. Зубова), що хоча “у нас говорять, що голод був і в Поволжі, і на Кубані, і теж зі смертями масовими, але на рівні осмислення людських трагедій це не стало частиною суспільної свідомості”⁵⁴.

Третьою причиною (після гранд-наративу перемоги у Другій світовій війні та небажання поривати із радянською тяглістю історичних досліджень та визнавати злочини радянського режиму), що заважає досліджувати та артикулювати вголос результати досліджень голоду 1932–1933 р. в РФ, є патріотизм, проголошений “складовою державної національної політики Росії”. Про це свідчить видання праці із аналогічною назвою під грифом Інституту російської історії РАН. Її автори, зокрема М. Зєнько, визначають патріотизм як “духовний стрижень народів Росії, один із вирішальних факторів безпеки Російської держави,

⁴⁸ Государственный мемориальный музей обороны и блокады Ленинграда. Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственный_мемориальный_музей_обороны_и_блокады_Ленинграда. (last accessed: 30.12.2020).

⁴⁹ Дневник Ивана Лазаревича Полежаева (30-е годы, станица Уманская). *Родная Кубань: лит.-ист. журнал...* С. 51-60.

⁵⁰ Там же. С. 55, 53.

⁵¹ "Статья 354.1. Реабилитация нацизма. Введена Федеральным законом от 05.05.2014 № 128-ФЗ) : Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ. Дата обновления 08.12.2020). URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598/ (дата звернення 30.12.2020).

⁵² Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов : Российская Федерация. Федеральный закон. Принят Государственной Думой 19 апреля 1995 г. Дата обновления: 2 декабря 2019 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/9011773>. (дата звернення 30.12.2020).

⁵³ Рожков А. Ю. Указ. произв. С. 52-53.

⁵⁴ Касьянов Г. В., Миллер А. И. Указ. произв. С. 263.

а також один із факторів розвитку духовності російського народу і російського суспільства⁵⁵. Саме патріотизм запропоновано на роль ідеї, що об'єднує росіян⁵⁶. Виходячи з постулату, що "виховання патріотизму починається з історії", останній запропоновано обслуговувати політику верхівки країни: "наукова інформація істориків повинна бути практично корисною для тих, хто розробляє політику країни"⁵⁷. Оскільки історія вчить "духовній тяглоті та братерській вірності", то історик має прагнути бути "істинним загально-російським національним вихователем", – а для цього треба бачити долю Росії, любити її та вірити у її призначення⁵⁸.

Фактором впливу на патріотичне виховання, а за певних умов – фактором загрози для єдності народу є "оживлення, загострення етнічних почуттів, ідей, інтересів і взаємовідносин"⁵⁹. Російський історик І. Курілла звернув увагу на конфлікти "між різними рівнями ідентичності" на прикладі Ростовської області, де на приватному об'єкті стоїть пам'ятник генерал-майору Російської імператорської армії Краснову. Він відомий як отаман Всевеликого війська Донського й, водночас, як людина, яка з приходом до влади Гітлера служила нацистам. Після переговорів з владою козаки відкликали свою позицію реабілітувати Краснова⁶⁰.

Порівняно з Ростовською областю, Краснодарський край (більша частина якого охоплює регіон Кубані) демонструє несприятливий стан "у сфері міжетнічної взаємодії...". У вересні 2000 р. при голові адміністрації краю було створено Міжвідомчу комісію з питань міжнаціональних

відносин; аналогічні комісії діють в муніципальних утвореннях краю⁶¹.

Артикулювання проблематики голоду може призвести до усвідомлення козаками станиць тодішньої ідентичності, відмінної від селян інших російських регіонів, за причину голоду, а це може вилитись у культивування відмінностей сучасного козацтва від решти населення Південного федерального округу РФ. А усвідомлення таких відмінностей, в свою чергу, може спровокувати загострення міжетнічної кризи в цьому регіоні.

Тут варто нагадати і про "український" фактор. За даними Перепису 1926 р., у Північно-Кавказькому краї українцями себе визнали 37 % населення (3107 тис.). У інших місцевостях краю ця цифра була вищою і сягнула: у Краснодарському районі – 84 % (103 тис.), у Таганрозькому – 72 % (192 тис.) та Кубанському округах – 62 % (915 тис.). А станом на 1928 рік у краю нараховувалося 37 районів з переважно українським населенням, з них 19 – на Кубані⁶².

Висновки. Вияв пам'яті про голод поч. 1930-х рр. на безмежних теренах РФ маніфестується передусім на Кубані (бл. 20 пам'ятників, присвячених жертвам голоду), а за її межами – лише в одному населеному пункті на Поволжі (два пам'ятні знаки). Сама політика РФ з меморіалізації пам'яті про голод спростовує твердження В. Кондрашина про укоріненість пам'яті про подію у кожному російському селі, що потрапило у голодовий вир.

Підвищена (порівняно з жителями інших регіонів РФ) увага станичників до вшанування жертв померлих від голоду поч. 1930-х рр. корелюється із наявністю усної історії про голод того періоду. Маємо дані про збирання усної історії з цієї тематики на Кубані, але оприлюднення результатів інтерв'ювання фактично не відбувається. Найбільшим архівним репозитарієм усних свідчень про голод, судячи з публікацій, є архів Центру "Кубанський козацький хор".

Видається, цілеспрямована багаторічна робота із записування усної історії про голод професійними істориками здійснювалася тільки В. Кондрашином (відомим своїми джерелознавчими новаціям, а саме: "унікальним" методологічним підходом до відбору джерел до публікації). Проте

⁵⁵ Зенько М. Етнокультурное наследие России как проблема государственной идеологии и патриотический фактор. *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика...* С. 107

⁵⁶ Хлынина Т. Патриотизм как средство сохранения и интеграции этнических культур в условиях современного российского общества (на примере Северо-Кавказского региона) *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика...* С. 210-227.

⁵⁷ Колоднікова Л. Воспитание патриотизма начинается с истории. *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика...* С. 133, 135.

⁵⁸ Ершова Э. Воспитание патриотизма – составляющая культуры межнационального общения. *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика...* С. 240.

⁵⁹ Кондакова Н. Патриотизм: содержание и институциональные формы. *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика...* С.118:

⁶⁰ Курилла И. Вызовы общества и ответы историков: российский вариант. *Історія, Пам'ять, політика: збірник статей / упор. Г. Касьянов, О. Гайдай. К., Інститут історії України НАН, 2016. С. 140:*

⁶¹ Хлынина Т. Патриотизм как средство сохранения и интеграции этнических культур в условиях современного российского общества (на примере Северо-Кавказского региона). *Патриотизм – составляющая государственной национальной политики России: Теория, практика...* С. 218

⁶² Кульчицкий С. Голодомор 1932–1933 рр. на Кубані. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* 2007. № 12. С. 91, 93.

він не оприлюднив результати своєї роботи шляхом публікації свідчень очевидців у будь-якому вигляді, крім цитування їхніх уривків у різних місцях своєї монографії, що не дає змоги побачити цілісну картину, сформовану усноісторичними джерелами, ні з точки зору географії (межі регіонів, заторкнутих голодом), ні з точки зору хронології (наростання голодування), ні з точки зору формулювання очевидцями бачення причин, розвитку та наслідків голоду, тяжкості повсякденного життя голодуючих селян. Не виявлено масиву усноісторичних джерел у такому вигляді, який би дозволив проводити дослідження по низці інших колишніх російських радянських зерновиробничих регіонів, крім Кубані. Аби довести, що усноісторичні свідчення про голод у нього таки є, він спромігся опублікувати вбивчо переконаливі докази: перелік прізвищ респондентів...

Як складова сучасної політики РФ щодо історичної пам'яті, позиція російської історичної науки стосовно вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні однозначно визначається як "політизація" пам'яті.

При цьому аналіз офіційної політики пам'яті РФ дозволяє говорити про уніфікований та цілеспрямований підхід російської влади до формування потрібного їй "пригадування" подій радянського минулого. Для реалізації даної програми агресивно насаджується наратив "Великої перемоги". У поєднанні з поглибленням дискурсу радянської історичної науки щодо позитивного трактування подій ХХ ст. взагалі, та лідерів радянської держави – зокрема, розробкою програм із впровадження патріотичного виховання молоді (а сам патріотизм визначається як духовний стрижень та об'єднуюча ідея), це призводить до маргіналізації історичних студій з дослідження голоду.

При цьому на Кубані пильно моніториться міжетнічний "градус" взаємовідносин і прагматично видаляється з інформаційного простору те, що може роз'єднувати росіян – а в Краснодарському краю в тому числі голод.

У будь-якому разі саме на Кубані (з точки зору комеморативних практик та усної історії) пам'ять

про голод 1932-1933 рр. спорадично проривається назовні, на відміну від інших російських регіонів. Вочевидь, маємо підстави стверджувати, що на межі 1932 та 1933 рр. за межами Кубані не відбулося радикального зламу традиційного життя, подій, які б врзались у пам'ять росіян різким погіршенням і без того нелюдських умов життя та масової смертності саме від голоду близьких та односельців протягом короткого проміжку часу. Відтак з метою підтримування тези про "спільну трагедію" та нівелювання злочинів радянської верхівки, зокрема в Україні в 1932–1933 рр., російські історики завчено твердять про такий самий голод в СРСР, як і в УСРР.

Повертаючись до назви статті, мусимо констатувати наявність в РФ централізованої офіційної політики пам'яті. Парасолька риторики проракунків хлібозаготівельних кампаній, колективізації та загалом успішної радянської внутрішньої політики того часу, як і ефективності діяльності самих очільників держави, "накриває" історичні студії з тематики та обмежує кут зору. Одночасно констатуємо фрагментовано зібрану та оприлюднену у вигляді цілісних історій свідків голоду усні свідчення, здійснені лише на Кубані, так само як активність комеморативних практик, помічених переважно на Кубані. Натомість інші російські регіони демонструють відсутність в інформаційному просторі удоступнених для аналізу усноісторичних джерел та потреби вшановувати пам'ять померлих від голоду у спеціально облаштованих місцях пам'яті, що вписується у офіційну політику пам'яті РФ. Станичники ж Кубані, як і місцеві краєзнавці, шляхом збирання усних свідчень намагаються якоюсь мірою каналізувати пам'ять місцевих жителів про голод, іноді навіть всупереч офіційній політиці пам'яті.

Подальші поглиблення студій із меморіалізації жертв голоду поч. 1930-х рр. в РФ, так само як і робота над виявленням масивів усної історії з даної тематики, порівняння обох аспектів з українськими реаліями допоможуть глибше зрозуміти події поч. 1930-х рр. у зерновиробничих регіонах РФ, зокрема, масштаби, хід, інструменти голоду.

References

- Burmistrov A. (10.05.2017). Pered licom istorii. *Sajt "Volga Foto"*. <http://volgafoto.ru/photo/10-may-2017-i6303-pered-licom-istorii>. [In Russian].
- Dmitriev S. (29.11.2013). Viktor Kondrashin: stydno, chto v Rossii net politiki po uvekovecheniju pamjati bezvinno pogibshih. *Interv'ju russskoj redakcii RFI*. <https://www.rfi.fr/ru/ukraina/20131129-viktor-kondrashin-stydno-chto-v-rossii-net-politiki-po-uvekovecheniyu-pamyati-bezv>. [In Russian].
- Dnevnik Ivana Lazarevicha Polezhaeva (30-e gody, stanica Umanskaja). (2002). *Rodnaja Kuban': lit.-ist. zhurnal / gl. red. V. I. Lihonosov i dr. Krasnodar. Vyp. 3. Pp. 51-60*. http://history.org.ua/LiberUA/RodnKub3_2002/RodnKub3_2002.pdf. [In Russian].
- Dokumenty i literatura. Otradsenskoe rajonnoe obshhestvo istorikov-arhivistov vo imja svjatogo prepodobnogo Nestora Letopisca. <http://roia.otradnaya.com/documents.php>. [In Russian].
- Ershova Je. (2010). Vospitanie patriotizma – sostavljajushhaja kul'tury mezhnacional'nogo obshhenija. *Patriotizm – sostavljajushhaja gosudarstvennoj nacional'noj politiki Rossii: Teoriia, praktika / kol. avt.; sost., avt. i ruk. avt. kol. N. F. Bugaj; Institut rossijskoj istorii RAN. Moskva : Golden-Bi. Pp. 228-245*. [In Russian].
- Federal'noe gosudarstvennoe biudzhethnoe uchrezhdenie nauki "Federal'nyj issledovatel'skij centr Juzhnyj nauchnyj centr Rossijskoj akademii nauk": Laboratorija istorii i jetnografii. <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-istorii-i-ytnografii/>. [In Russian].
- Federal'noe gosudarstvennoe biudzhethnoe uchrezhdenie nauki "Federal'nyj issledovatel'skij centr Juzhnyj nauchnyj centr Rossijskoj akademii nauk": Laboratorija kazachestva. <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-kazachestva/> [In Russian].
- Golod na Kubani: 1932–1933 gg. Polevye materialy Kubanskoj fol'klorno-jetnograficheskoj jekspedicii Nauchno-issledovatel'skogo centra tradicionnoj kul'tury GNTU "Kubanskij kazachij hor". (2009). *Istoricheskaja pamjat' naselenija Juga Rossii o golode 1932–1933 g. : materialy nauch.-prakt. konf. / pod red. N. I. Bondarja, O. V. Matveeva. Krasnodar : "Plehanovec. Pp. 336-442*. [In Russian].
- Golod na Kubani: 1932–1933 gg. Polevye materialy Kubanskoj fol'klorno-jetnograficheskoj jekspedicii Nauchno-issledovatel'skogo centra tradicionnoj kul'tury GNTU "Kubanskij kazachij hor". (2009). *Istoricheskaja pamjat' naselenija Juga Rossii o golode 1932–1933 g. : materialy nauch.-prakt. konf. / pod red. N. I. Bondarja, O. V. Matveeva. Krasnodar : Tipografija "Plehanovec". Pp. 336-442*. <http://www.slavakubani.ru/content/detail.php?ID=2603&page=1> [s. 1-8]. [In Russian].
- Gosudarstvennyj memorial'nyj muzej oborony i blokady Leningrada. Wikipedia. https://ru.wikipedia.org/wiki/Государственный_мемориальный_музей_обороны_и_блокады_Ленинграда. [In Russian].
- Hlynina T. (2010). Patriotizm kak sredstvo sohraneniya i integracii jetnicheskikh kul'tur v uslovijah sovremennogo rossijskogo obshhestva (na primere Severo-Kavkazkogo regiona) *Patriotizm – sostavljajushhaja gosudarstvennoj nacional'noj politiki Rossii: Teoriia, praktika / kol. avt.; sost., avt. i ruk. avt. kol. N. F. Bugaj; Institut rossijskoj istorii RAN. Moskva : Golden-Bi. Pp. 210-227*. [In Russian].
- Hudz V. (2019). Holodomor v Ukraini 1932-33 roky u naukovii literaturi Rosiiskoi Federatsii. *Istoriografija Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini : monografija. Melitopol. Pp. 885-945*. [In Ukrainian].
- "K jubileiu stanicy Nadezhnoj Otradsenskogo rajona otremontirujut mestnyj park". (30 sentiabria 2020 g.) *Setevoe izdanie "Informacionnyj portal "Kuban' 24"*. <https://kuban24.tv/item/k-yubileyu-stanitsy-nadezhnoj-otradnskogo-rajona-otremontiruyut-mestnyj-park>. [In Russian].
- Kasianov H. (2010). Danse macabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriografii (1980-ti – pochatok 2000-kh) / NAN Ukrainy. Inctytut istorii Ukrainy. K. : Nash chas. 271 p. [In Ukrainian].
- Kasianov H. (2018). Past continuous: istorychna polityka 1980-kh - 2000-kh. Ukraina ta susidy. K. : Laurus, Antropos-Lohos-Film. 420 p. [In Ukrainian].
- Kasianov H. (2019). Rozryta mohyla: Holod 1932-1933 rokiv u politytsi, pamiaty ta istorii (1980-ti □ 2000-ni). Kharkiv : Folio. 298 p. [In Ukrainian].
- Kas'janov G.V., Miller A.I. (2011). Dialog 5. Golod 1932-1933 gg. Rossija-Ukraina. Kak pishetsia istorija. Dialogi – lekcii – stat'i. M. : RGGU. Pp. 252-274. [In Russian].
- Kolodnikova L. Vospitanie patriotizma nachinaetsja s istorii. *Patriotizm – sostavljajushhaja gosudarstvennoj nacional'noj politiki Rossii: Teoriia, praktika / kol. avt.; sost., avt. i ruk. avt. kol. N. F. Bugaj; Institut rossijskoj istorii RAN. Moskva : Golden-Bi, 2010. Pp. 133-142*. [In Russian].

Kondakova N. Patriotizm: sodержanie i institucional'nye formy. *Patriotizm – sostavljajushhaja gosudarstvennoj nacional'noj politiki Rossii: Teoriia, praktika* / kol. avt.; sost., avt. i ruk. avt. kol. N. F. Bugaj; Institut rossijskoj istorii RAN. Moskva : Golden-Bi, 2010. Pp. 115-132. [In Russian].

Kondrashin V. (2009). Golod 1932-1933 godov – obshhaja tragedija narodov SSSR. *Izvestija Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.G. Belinskogo. Gumanitarye nauki*. № 11(15). Pp. 117-120. <https://cyberleninka.ru/article/n/golod-1932-1933-godov-obshchaya-tragediya-narodov-sssr> [In Russian].

Kondrashin V. (2008). *Golod 1932–1933 godov: tragedija rossijskoj derevni*. M : Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN); Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina. 519 p. [In Russian].

Kondrashin V. (1991). Golod 1932-1933 godov v derevnjah Povolzh'ja. *Skepsis: nauchno-prosvetitel'skij zhurnal*. Opublikovano v zhurnale *Voprosy istorii*. № 6. Pp. 176-181. https://scepis.net/library/id_459.html. [In Russian].

Kondrashin V. (2008). Prilozhenie 1. Spisok svidetelej goloda 1932-1933 godov v Povolzh'e i na Juzhnom Urale, oproshennyh avtorom v hode sociologicheskogo obsledovanija povolzhskih i juzhnoural'skih dereven'. *Golod 1932-1933 godov: tragedija rossijskoj derevni*. Moskva. Pp. 488-506. [In Russian].

Kondrashin V. (2004). Tragedija 1932–1933 gg. v povolzhskoj derevne v pamjati narodnoj. *Zapiski kraevedov*. Sb. materialov. Penza : PGPUim. V.G. Belinskogo. Vyp. 2. Ch. 2. Pp. 83–100. [In Russian].

Kondrashin V. (4 aprelija 2008 g.). Vystuplenie na Mezhdunarodnoj konferencii "Ukraina i Rossija: istorija i obraz istorii". / Institut Evropy RAN; Centr ukrainistiki i belorusistiki istoricheskogo fakul'teta MGU; Institut slavjanovedenija RAN. <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/obrukr-golod.htm> [In Russian].

Konnerton P. (2013). Yak suspilstva pamiataiut. Per., nauk. redahuv. S. Shlipchenko, 2004. Kyiv : Nika-tsentr. 180 p. [In Ukrainian].

Korsakova N. A. (2009). Golod 1932-1933 gg. na Kubani v vospominanijah starozhilov. Istoricheskaja pamjat' naselenija Juga Rossii o golode 1932–1933 g. : materialy nauch.-prakt. konf. / pod red. N.I. Bondarja, O.V. Matveeva. Krasnodar : Tipografija "Plehanovec". Pp. 208-213. [In Russian].

Kulchytskyi S. (2007). Golodomor 1932-1933 rr. na Kubani. *Ukrajina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. 12. Pp. 88-101. [In Ukrainian].

Kulchytskyi S. (2021). Kondrashyn Viktor Viktorovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy / redkol. : V. A. Smolii ta in. Dodatkovyi tom 2. Kyiv. [Hotuietsia do druku]. Na pravakh rukopysu. [In Ukrainian].

Kurilla I. (2016). Vyzovy obshhestva i otvety istorikov: rossijskij variant. Istorija, Pam'jat', politika: zbirnik statej / upor. G. Kas'ianov, O. Gajdaj. K., Institut istorii Ukraini NAN. Pp. 136-154. [In Russian].

Nauchno-issledovatel'skij centr tradicionnoj kul'tury GBNTUK KK "Kubanskij kazachij hor". Informacija o dejatel'nosti. <https://culture.gov.ru/documents/informatsiya-o-deyatelnosti-nauchno-issledovatel'skogo-tsentra-traditsionnoj-kul'tury-gbntuk-kk-kubans/>. [In Russian].

Ob uvekovechenii Pobedy sovet'skogo naroda v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945 godov (1995). Rossijskaja Federacija. Federal'nyj zakon. Prinjat Gosudarstvennoj Dumoj 19 aprelija 1995 g. Data obnovlenija: 2 dekabria 2019 g. <http://docs.cntd.ru/document/9011773>. [In Russian].

Pamjatnyj znak zhertvam golodomora v 1933 g.: s. Malaja Serdoba. *Pamjatniki zhertvam politicheskikh repressij na territorii byvshego SSSR*. Sostavleno Saharovskim centrom. <https://www.saharov-center.ru/asfcd/pam/?t=pam&id=1468> [In Russian].

Patriotizm – sostavljajushhaja gosudarstvennoj nacional'noj politiki Rossii: Teoriia, praktika (2010) / Kollektiv avtorov; sost., avt. i ruk. avt. kol. N. F. Bugaj; Institut rossijskoj istorii RAN. Moskva : Golden-Bi. 384 p. [In Russian].

Rozhkov A. Ju. "Myshi seli ljudej...": pamjat' o golode 1932-1933 godov v otklikah na publikacii I. I. Alekseenko. *Istoricheskaja pamjat' naselenija Juga Rossii o golode 1932–1933 g. : materialy nauch.-prakt. konf.* / pod red. N.I. Bondarja, O.V. Matveeva. Krasnodar : Tipografija "Plehanovec", 2009. Pp. 48-57. [In Russian].

Sablina T. (22 marta 2018 g.). Muzej goloda. *LiveJournal. Koristuvach djhooligantk. Blog Denisa Zhabkina pro zhizn', pro Saratov, pro puteshestvija*. <https://djhooligantk.livejournal.com/1366684.html>. [In Russian].

Shilonosova N. (9 fevralia 2018 g.). Ad v raiu. Kak v tridcatye gody na Kubani golodali i pogibali tysjachi ljudej: material Niny Shilonosovoj. *000 "Jugopolis"*. <https://www.yugopolis.ru/articles/ad-v-rayu-109508> [In Russian].

Stat'ja 354.1. (1996). Reabilitacija nacizma. Vvedena Federal'nym zakonom ot 05.05.2014 № 128-FZ) : Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii ot 13.06.1996 № 63-FZ. Data obnovleniia 08.12.2020). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/be763c1b6a1402144cabfe17a0e2d602d4bb7598/ [In Russian].

Taranenko A. (11 noiabria 2010 g.). "Nikto, krome nas samih...". O vozrozhdenii kazachestva i istoricheskoi pamjati

naroda. *Zasekrechivaemyj golod 1933 goda. Otkrytoe pis'mo Prezidentu RF. 24 nojabrja 2010 g.* Tekst Arhiv ru. Dokumenty, teksty. <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html>. [In Russian].

Taranenko A. (24 noiabria 2010 g.). *Zasekrechivaemyj golod 1933 goda. Otkrytoe pis'mo Prezidentu RF. Tekst Arhiv ru. Dokumenty, teksty.* <https://textarchive.ru/c-1508892-pall.html>. [In Russian].

[Ustnaja istorija pro golod]. (2002). *Rodnaja Kuban': lit.-ist. zhurnal* / gl. red. V. I. Lihonosov i dr. Krasnodar. Vyp. 3. Pp. 14-144. URL: http://history.org.ua/LiberUA/RodnKub3_2002/RodnKub3_2002.pdf. [In Russian].

Ustnye rasskazy o golode 1933 g., zapisannye u zhitelej stanic Otradnenskogo rajona Krasnodarskogo kraja. Nauchno-issledovatel'skij centr tradicionnoj kul'tury Kubani. https://kx.ru/scince/ustnye_rasskazy_o_golode_1933_g_zapisannye_u_zhiteley_stanits_otradnenskogo_rayona_krasnodarskogo_k/. [In Russian].

Vladimirov V. (30 nojabrja 2019 g.). *Golodomor v SSSR: tragedija, predannaja zabveniju v Rossii. Interv'ju s Andreem Zubovym. Golos Ameriki.* <https://www.golosameriki.com/a/golodomor-russia-vladimirov/5187581.html> [In Russian].

Vlaskina N. A. (2009). *Jazykovej koncept golod v Donskih govorah. Istoricheskaja pamjat' naselenija Juga Rossii o golode 1932–1933 g. : materialy nauch.-prakt. konf. / pod red. N.I. Bondarja, O.V. Matveeva. Krasnodar : Tipografija "Plehanovec".* Pp. 174-184. [In Russian].

Zen'ko M. *Jetnokul'turnoe nasledie Rossii kak problema gosudarstvennoj ideologii i patrioticheskij faktor. Patriotizm – sostavljajushhaja gosudarstvennoj nacional'noj politiki Rossii: TeoriJa, praktika* / kol. avt.; sost., avt. i ruk. avt. kol. N. F. Bugaj; Institut rossijskoj istorii RAN. Moskva : Golden-Bi, 2010. Pp. 98-114. [In Russian].

80 let nazad – o golodomore na Kubani: vospominanija starozhil st. Nadezhnoj o golode 1932-1933 gg. http://roia.otradnaya.com/files/Chesnokov_VI_Vospominaniya_o_golode.pdf. [In Russian].